

ETO: 159.944.4:574
502.12

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOI: 10.19090/hk.2024.4.126-142

MAJOR Lenke

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
Szabadka, Szerbia
major.lenke@magister.uns.ac.rs
ORCID 0000-0003-0795-3456

GRABOVAC Beáta

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
Szabadka, Szerbia
grabovac.beata@magister.uns.ac.rs
ORCID 0000-0002-9963-5668

HORÁK Rita

Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka
Szabadka, Szerbia
horak.rita@magister.uns.ac.rs
ORCID 0000-0002-1526-4098

PARADIGMÁK FEJLŐDÉSE A FENNTARTHATÓSÁGBAN

Fogalmi váltások a környezetvédelemtől az ökostresszig

Development of paradigms in sustainability

Conceptual shifts from environmental protection to eco-stress

Razvoj paradigmi u održivosti

Konceptualni pomaci sa zaštite životne sredine na ekostres

A fenntartható fejlődés, fenntarthatóság, környezettudatosság kifejezések napjainkban közismert, széleskörűen használt fogalmak. Az ENSZ által 1987-ben megfogalmazott fenntartható fejlődés eredeti jelentése és az erre épülő elméleti modellek számos esetben átíródtak napjainkra. A fenntarthatóság története már a környezetvédelem fogalmának kialakulásával

elkezdődött. A folyamatos fejlődés mentén ezt követte a fenntartható fejlődés terminusa, amely komplex környezetfelfogást és holisztikus egészségzsemléletet előfeltételez, majd a fenntartható egészség fogalma is megjelent.

A publikáció a fenntarthatóság köré épülő fogalmak, felfogások, modellek kialakulásának és fejlődésének folyamatát igyekszik nyomon követni. A tanulmány elméleti síkon kívánja értelmezni a fenntartható fejlődésnek mint napjainkban leginkább elfogadott fejlődési iránynak az alapvető lényegét. A munka célja bemutatni azokat a gyökereket, amelyek meghatározzák a fenntartható fejlődésről szóló elméleteket és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi tevékenységeket.

Kulcsszavak: környezetvédelem, fenntarthatóság, komplex környezetszsemlélet, holisztikus egészségfelfogás

Előzmények: a fenntartható fejlődés gyökerei

A fenntartható fejlődés gyökerei az ősi társadalmak koráig nyúlnak vissza. A civilizáció során az embernek a természethez való kapcsolata több változáson ment keresztül. A kultúra hajnalán a vadászó-gyűjtögető életmóddal együtt járó természetközelség jellemezte az ember és a természet viszonyát, ami a természettől való félelemmel jár együtt (Lányi 2007). Ez a természetfelfogás nem harmóniára törekedett a természettel, csak arra, hogy a természet megadja azt, ami az emberek számára szükséges. Környezetének ismeretére a pusztas túlélés miatt volt szüksége az embernek.

Az ember és a természet kapcsolatának következő szakaszára a harmónia volt jellemző. A természeti környezetükkel harmóniában élő népek a saját környezetük olyan szintű felhasználására alakítottak ki szabályokat, melyek a megfelelő életfeltételek fennmaradását biztosították. Ha ezen túlléptek, akkor számolhattak a közösséget érő csapásokkal, akár annak elpusztulása következhetett be. Ezért a közösségek döntő többsége olyan szabályokat alakított ki, amelyek biztosították a fennmaradásukat, ökológiai környezetük folyamatos fennmaradását (Simonyi–Zsótér 2020).

A mezőgazdaság megjelenésével eltűnt ez a fajta felfogás. A föld a gazda tulajdona lett, ahol az ő törvényei és akarata érvényesült. Minél nagyobb lett az ember szüksége, minél bonyolultabb, hatásosabb módszerekkel tudta igényeit kielégíteni, annál nagyobb szeletet hasított ki a természetből. A gazdálkodó társadalmak természetfelfogásában a természet éppen ezért kimeríthetetlennek tűnik. A természetnek alárendelt emberből a természettel egyenrangú partner lesz (Major 2012).

Az ipari társadalom kialakulásával a partnerségből fölérendeltség lett. Az ember a természetre csak kimeríthetetlen nyersanyagforrásként tekint. Az ember igénye, hogy újabb földterületeket hódítson meg és használjon ki, a természeti

erőforrások drasztikus csökkenését, a szennyező anyagok olyan mértékű felhalmozódását eredményezte, ami bármikor ökológiai katasztrófához vezethet (Niklanović–Miljanović 2008). A fejlett civilizációkban a természet, az élőlények már nem partnerek, hanem a gazdasági haszonszerzés tényezői (Havas 1998).

Egészen a múlt század közepéig kialakuló természetfelfogások a természetet korlátlanak fogták fel. Az ökológiai gondolkodás kialakítását nagymértékben befolyásolta Rachel Carson 1962-ben megjelent *Néma tavasz* című könyve, amelyben az emberi egészségre és az élővilágra leselkedő veszélyekre, a kémiai anyagok biológiai hatásaira hívta fel drámai módon a figyelmet. Az írás nemzetközi szinten döbbsentette rá a világot a környezetszennyezés problémájára és a Föld energiakészletének véges voltára (Simonyi–Zsótér 2020). Hatására a környezetvédelem szükségességének ténye kitörölhetetlenül bekerült a társadalmi tudatba.

A környezetvédelem, a környezeti nevelés és a fenntartható fejlődés fogalma

A környezeti nevelés, a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés fogalma nem azonos, de kialakulásuk története és céljai óhatatlanul összefonódnak, egymásba ágyazódnak. A környezeti nevelés is a környezet értékeinek megóvását célozza, de a környezetvédelem és a környezeti nevelés nem azonos fogalmak. A környezeti nevelés fogalmának és céljainak kialakulását megelőzte a globális környezeti problémák felismerése, valamint a környezetvédelem kialakulása és fejlődése (Bándi 2021).

A környezetvédelem első formális szervezete az 1968-ban megalakult Római Klub volt, amelyben 25 ország 70 tudósa mérte fel földünk globális problémáit. A radikálisan gondolkodó értelmiségi elitből álló szervezet a múlt század hetvenes éveinek elején jelentést készített arról, hogy mi várható a 21. században, ha folytatódik a népesség növekedése, a környezet szennyeződése és az erőforrások hasznosítása. A szervezet által kiadott *The Limits to Growth* (*A növekedés határai*) című, 1972. évi jelentésben előrevetített jövőkép komoly vitákat generált, de egyben felhívta a figyelmet a jelen gazdasági döntések hosszabb időhorizonton okozott következményeire. Ettől a pillanattól kezdve beszélhetünk a környezetvédelemről mint országhatárokat átlépő, globális társadalmi mozgalomról (Kolnhofer-Derecskei et al. 2022).

A környezetvédelem a környezetet több egységre tagolva tárgyalja. Az egyik lehetséges felosztás szerint ezek az egységek a levegő, a talaj, a víz, az élővilág, valamint az épített környezet (Kerényi 2003). Amikor környezetvédelem-

ről beszélünk, akkor ezen egységek védelmét, a jelenlegi állapot fenntarthatóságát célozzuk meg. A *Környezet- és természetvédelmi lexikon*ban olvasható megfogalmazás szerint környezetvédelem alatt „olyan céltudatos, szervezett, intézményesített emberi (társadalmi) tevékenységet értünk, amelynek célja az ember ipari, mezőgazdasági, bányászati tevékenységéből származó káros következmények kiküszöbölése és megelőzése az élővilág és az ember károsodás nélküli fennmaradásának érdekében” (Láng 2002, 312).

1975-ben jelent meg az ENSZ első olyan dokumentuma, amely a környezeti neveléssel foglalkozik. Ez volt a Belgrádi Charta, amely a következő célkitűzéseket fogalmazta meg a környezeti neveléssel kapcsolatban: „...a világ népei számára tudatosítani és ismertetni kell azt, hogy a környezet és a hozzá kapcsolódó problémák megoldása és az újabbak megelőzése egyénileg és közösségekben megfelelő tudást, felkészültséget, készségeket, attitűdöket, indítékokat és együttműködési szándékokat igényel, amelyek biztosítása a környezeti nevelés feladata” (UNESCO 1975).

A Tbiliszi 1977-ben tartott környezeti nevelési konferencia zárójelentésében találkozunk először a környezeti nevelés fogalmának hivatalos meghatározásával: „A környezeti nevelés egy folyamat, amelyben olyan világnemzedék nevelkedik fel, amely ismeri legtágabb környezetét is, törődik azzal, valamint annak problémáival. Ismeretekkel, készségekkel, attitűdökkel, motivációval és elkötelezettséggel rendelkezik, hogy egyénileg és közösségekben dolgozzon a jelenlegi problémák megoldásain és az újabbak megelőzésén” (UNESCO 1978).

A környezeti nevelés ebből kifolyólag tehát egyfajta környezeti kultúrára nevelés, amely kultúra magába foglalja a környezetre vonatkozó ismeretektől a környezetbarát életmódig tartó teljes skálát. Legfontosabb feladata a környezettudatos magatartás, viselkedés, szemléletmód kialakítása, mely az embert természeti, társadalmi, kulturális környezetének megóvására *ösztönzi* (Varga–Czippán–Benedict 2011).

Az újabb és újabb technológiák szüntelen fejlődése és a fejlődést kísérő gazdasági, társadalmi változások következményeként megszületett az emberiség jövőjét megkérdőjelező gondolat, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a természeti környezet és a megnövekedett szükségletek kielégítése közötti ellentmondás hosszú távon nem tartható fenn. Ez a felismerés vezetett el a fenntarthatóság fogalomrendszerének kialakulásához.

Bár a fenntartható fejlődés fogalmát nem az ENSZ Környezet és Fejlődés Világbizottsága használta először, hiszen az 1980-as években mind a természettudományok, mind a társadalomtudományok szakirodalmában elterjedőben volt, a fogalom első hivatalos meghatározása mégis ehhez a szervezethez

köthető (Bartus 2013). A Brundtland Bizottság 1987-ben kiadott, *Közös jövőnk* című jelentése alapján a fenntartható fejlődés fogalma alatt a társadalom egyes elemeinek olyan fejlődési folyamatát *értjük*, amely „kielégíti a jelen igényeit anélkül, hogy csökkentené a jövő generációk képességét, hogy kielégítsék a saját igényeiket” (WCED 1987; ford. NFFT 2010).

A definíció megfogalmazása túl általánosnak bizonyult, ami lehetőséget adott a fogalom használatával kapcsolatos félreértésekre, így országonként, szervezetenként és tudományterületenként is mindenki saját előzetes hite szerint értelmezhetette. A fogalom hamar a fenntartható fejlődés gazdasági eszméjére korlátozódott. A Brundtland-jelentés vitathatatlan érdeme azonban, hogy felismerte azt, hogy a környezet és a fejlődés minden kérdése összefügg, létező problémáink egy rendszert alkotnak, tehát a megoldást is rendszerben lehet elképzelni (Kolnhofer-Derecskei et al. 2022).

A fenntartható fejlődés célrendszere: az első modellek

A fenntartható fejlődést a kezdeti elméletek egy háromlábú székként ábrázolták, amelynek a három lábát a környezet, a gazdaság és a társadalom alrendszere képezi. Ez a három tartópillér kölcsönösen feltételezi egymást (Gyulai 2012).

A kezdeti időszakban a modellt három egyforma halmaz közös metszeteként ábrázolták. Mivel azonban a problémák kialakulását az ipari társadalom időszakára tehetjük, a modell ábrázolói hamarosan a gazdaság szerepét emelték ki. Az ipari társadalom jellemzője ugyanis, hogy a három tényező (a gazdaság, a környezet és a társadalom) összhangját a gazdaság hivatott megteremteni. A globális környezeti problémák köztudatba kerülését követően azonban a gazdaság, a társadalom és a környezet viszonyában a hangsúly a környezetre tevődött át, hiszen az alapproblémát a természeti környezet állapotának romlása jelenti. A környezetvédelem fejlődésével a modell ábrázolásában a gazdaság és a társadalom kisebb, a környezet pedig nagyobb halmazként került ábrázolásra (Major 2019).

A 2002-ben megrendezett johannesburgi világsúcson új fordulat következett be. Belátva azt, hogy a fenntartható fejlődés a társadalom életminőség javulását szolgálja, az eddig még mindössze háttérként kezelt társadalom lépett előtérbe mint a legfőbb koordináló tényező a fenntarthatóság szempontjából (Mayer 2013).

A továbbiakban kialakult az a felismerés, hogy a szociális jólét elérését, megtartását elősegítő gazdasági fejlődéssel együtt kell érvényesülnie a szociális igazságosságnak és az esélyegyenlőségnek, ezért kirajzolódott az ember

központi, meghatározó szerepe is. Ezzel egy negyedik önálló tényező, az ember is helyet kapott az alapfogalmak rendszerében (Turchany et al. 2004). A modell ábrázolása során ettől kezdve a három korábbi elem ugyanakkora szerepet kapott, az elemek közös metszetében pedig megjelenik az ember fogalma.

Az ember mint tényező megjelenése a modellben magával hozta azt a szemléletmódot, amely további elemként a kultúra fogalmát is hozzáadná a fenntartható fejlődés kulcskategóriáihoz. Ez az elem hozzájárulhat a kulturális sokszínűség megőrzéséhez, a kultúrák közti párbeszéd előmozdításához és a kreativitás, illetve kritikai gondolkodás ösztönzéséhez (Gyulai 2012). Ezek a szempontok már előremutatnak napjaink fenntarthatóság-modelljének a partnerséget és összefogást hangsúlyozó jellegére.

A fenntarthatóság pedagógiája, az Évtized és az Agenda 2030

A fenntarthatóság pedagógiája és a környezeti nevelés kapcsolata történeti eredetű. Világszerte a környezeti nevelés gyakorlata és fogalma alakult ki korábban, és csak fokozatosan válik a fenntarthatóság pedagógiai rendszerének részévé (Németh 2008). A környezeti nevelés átfogja a személyiség kognitív és nem-kognitív tartományait, átalakíthatja az érzelmi viszonyulásokat, értékrendet, megismerési, cselekvési és döntési képességeket fejleszt, az embert képessé teszi az együttműködésre, életvitelének tudatos hangolására, beleértve az önkorlátozást is. Hangsúlyozza az élet különleges és megismételhetetlen jelentőségét, a személyes felelősséget a természet és a környezet fenntartását és védelmét illetően (Major–Grabovac–Námesztovszki 2023).

A két fogalom, a fenntartható fejlődés és a környezeti nevelés összefonódása azt a felfogást közvetíti, hogy a természeti környezet megóvása lehetetlen a társadalom fenntarthatóságának elérése nélkül (Gulyás–Varga 2009). A fenntarthatóság pedagógiája nem más, mint a környezeti nevelés kibővített tartalmi és fogalmi rendszerére épülő, a környezeti nevelést magában foglaló pedagógiai gyakorlat. Fontos feladata elősegíteni azoknak a nevelési törekvéseknek a rendszerbe való szerveződését, amelyek a globális fejlődésre, a béke megteremtésére, a környezeti erőforrásokkal való gazdálkodásra irányulnak, és együttesen alkotják a fenntarthatóság pedagógiájának tartalmát (Vöcsei et al. 2008).

A fenntarthatóság pedagógiájának célja egy egész életen át tartó tanulási folyamat, amely olyan informált és tevékeny állampolgárokat nevel, akik kreatív, problémamegoldó gondolkodásmóddal rendelkeznek, eligazodnak a természet- és környezettudomány, a társadalom, a jog és a gazdaság terén, és felelős elkötelezettséget vállalnak egyéni vagy közös intézkedésekben. Ezek az

intézkedések biztosítják az egészséges környezetet és a hatékony gazdaságot a jövő számára (Zsóka et al. 2013).

Az ENSZ 1992-ben Rio de Janeiróban megtartott *Környezet és fejlődés* című konferenciáján hangsúlyozták először a gyerekek elismert és fontos szerepét a fenntartható környezet fejlesztésében. Mivel a környezettel szembeni pozitív hozzáállás gyermekkorban alakítható ki, nagyon fontos szerepe lehet a jövőre nézve a gyerekek és a fiatalok ilyen irányú nevelésének (Kopnina 2011). Az ENSZ a 2005-től 2014-ig tartó időszakot a *Tanulás a fenntarthatóságért évtizedévé* nyilvánította. A nemzetközi közösség egy teljes évtizedet szánt annak a célnak az elérésére, hogy az oktatás minden szintjét és formáját áthassák a fenntarthatóság, a környezet- és egészségvédelem alapértékei (Havas–Varga 2005). Ezzel a törekvéssel igyekeztek hozzájárulni a magatartásformák olyan változásához, amelyek a fenntarthatóbb jövőhöz vezetnek a környezet egészsége, a gazdasági életképesség és a jelen és jövő nemzedékek igazságosabb társadalma tekintetében (UNESCO 2005).

Az Évtized nemcsak a nevelést célozta meg, hanem az emberi értékekre és a viselkedésre is felhívta a figyelmet. Céljai megkövetelték a tanítás magas színvonalát: nemcsak átadni kell a tudást, hanem át kell alakítani az emberek gondolkodásmódját is. A fenntarthatóság pedagógiája alapelveinek helyet kell kapniuk az alap-, közép- és felsőfokú oktatásban, az iskolarendszeren kívüli oktatásban és a közösségi tanulási formákban egyaránt. A nevelésnek úgy kell változnia, hogy foglalkozzon mindazon társadalmi, gazdasági, kulturális és környezeti problémákkal, melyekkel a 21. század szembenéz.

A 2015 utáni időszakra vonatkozó fenntartható fejlődési program tervezése 2015 szeptemberében, az ENSZ konferenciájának keretében zárult. A háromnapos *Fenntartható fejlődési csúcstalálkozó*n az ENSZ 193 tagállama egyhangúlag fogadta el azt a történelmi, új globális fejlődési programot, amely 2030-ig a szegénység felszámolását és a fenntartható jövő felépítését tűzi ki célul. Ezek a célok minden ország számára feladatokat jelentenek fenntartható fejlődésük megvalósítása érdekében. A nemzeti programok és a nemzetközi együttműködés új korszakát bevezető új agenda valamennyi országot olyan tevékenységekre kötelez, amelyek nemcsak a szegénység alapvető okaival foglalkoznak, hanem a gazdasági növekedés és jólét fokozásával, továbbá az emberek egészségügyi, oktatási és szociális szükségleteivel, miközben a környezetvédelemre is koncentrálnak (Farago 2015).

Az új fenntartható fejlődési program, a *The 2030 Agenda for Sustainable Development* (United Nations 2015) középpontjában 17 globális, fenntartható fejlődési cél található. Minden cél további alcélokat és feladatokat foglal

magába. A célokat magában foglaló program azzal az igénnyel lép fel, hogy rendszerbe foglalja a fenntartható fejlődés különböző (társadalmi, környezeti és gazdasági) dimenzióit, s egyúttal rendelkezzen a program végrehajtásához szükséges lépésekről és eszközökről is. A 17 fő cél a következő: (1) a szegénység felszámolása; (2) az éhezés megszüntetése; (3) jó egészség; (4) minőségi oktatás; (5) nemek közötti egyenlőség; (6) tiszta víz és köztisztaság; (7) újrahasznosítható és megfizethető energia; (8) jó munkalehetőségek és gazdaságok; (9) innováció és jó infrastruktúra; (10) egyenlőtlenség csökkentése; (11) fenntartható városok és közösségek; (12) a források felelősségteljes használata; (13) fellépni az éghajlatváltozás ellen; (14) fenntartható óceánok; (15) fenntartható földhasználat; (16) béke és igazság; (17) partnerség a fenntartható fejlődésért (United Nations 2015).

A célokat magában foglaló program azzal az igénnyel lép fel, hogy rendszerbe foglalja a fenntartható fejlődés különböző (társadalmi, környezeti és gazdasági) dimenzióit, s egyúttal rendelkezzen a program végrehajtásához szükséges lépésekről és eszközökről is. A megfogalmazott célok segítenek konkrét akciókká lefordítani a fenntartható fejlődés szemléletét, és az országoként eltérő kondícióknak megfelelően prioritizálni azokat.

Komplex környezetszemlélet, a fenntarthatóság új modellje

A fenntarthatóság fogalmának fejlődése és további értelmezése során a korábbi „háromlábú szék” modell ábrázolása újabb változáson ment keresztül. Az új megközelítésmód másféle viszonyban mutatja be a három elem kapcsolatát, tükrözve a komplexitás elvét a fenntarthatóság tekintetében. A környezet lesz a legnagyobb halmaz, ezen belül létezik a társadalom, s a társadalmon belül – hiszen az működteti – a gazdaság (Horváth 2017).

A bioszféra, a társadalom, valamint a gazdaság egyetlen rendszert alkotnak. Az alrendszereket és elemeiket nem lehet elválasztani egymástól, mivel minden mindennel összefügg. A természetes rendszerek szükségszerűen hierarchikusak, azaz egyszerűbb alrendszerekből állnak, amelyek laza, elsősorban kooperatív kapcsolatban vannak egymással, és az alrendszerek egymásba épülnek, egymásba ágyazottan léteznek. A fenntartható fejlődés a következő hierarchiában valósítható meg: a természetben, mint létfenntartó rendszerben él a társadalom, és a társadalomba ágyazottan, annak valódi érdekeit és értékeit biztosítja, szolgálja a gazdaság, amely tehát további alrendszeri pozícióba kerül. A társadalom feladata, hogy teljes körű ellenőrzést valósítson meg a gazdaság felett, mivel a gazdaságnak egyre nagyobb igénye van a természetre

mint erőforrásra, a természetnek viszont nincs igénye az emberre. A gazdaság jelenlegi szerkezete nem akarja, de nem is tudja önmagát korlátozni. A társadalom érdeke a létfenntartó rendszer egészséges működése, szolgáltatásai (stabil légkör, tiszta levegő és víz, talaj, ásványi kincsek stb.), és valódi érdek ennek a megőrzése, fejlődőképességének biztosítása. Létezésünket és az anyagi szükségletek forrását csak a természet képes biztosítani. A bioszféra komplex természetes rendszer, amelyben az ember társadalmi és gazdasági rendszereket alkotva él. A bioszféra alrendszereként az emberiség úgy képes biztonságosan fejlődni, ha a létfenntartó bioszféra fejlődési irányához és annak szerveződési és működési modelljéhez hasonlóan fejlődik, tehát kompatibilis, harmonikus módon illeszkedik a bioszférához, ezért abban visszafordíthatatlan károkat nem okoz, így képes hosszú távon is biztosítani az indokolt emberi szükségletek erőforrásait. A fenntartható fejlődés aktuális, komplex, rendszerszemléletű modelljében az ökológiai alapelvek kiegészülnek a társadalmi együttélés morális szabályaival (Hajnal 2019).

A modell fejlődése követi a fenntarthatósággal kapcsolatos két elmélet evolúcióját is. Abban a tekintetben, hogy az emberek milyen környezetet kívánnak maguknak, közgazdaságilag két álláspont létezik. A *gyenge fenntarthatóság* álláspontja szerint mindhárom rendszer egyenlő súllyal bír, így az egyik rendszer helyettesíthető a másikkal. Ha az élet természeti alapjai károsodnának, akkor a fenntarthatóságot az anyagi javak fokozott termelésével érik majd el. A gazdasági erőforrásoknak ez a szemlélete szűk látókörű, és hosszú távon tarthatatlan. Az *erős fenntarthatóság* álláspontja szerint a rendszerek alá-fölrendeltségi viszonyban vannak egymással (Major 2019). A teljes rendszer hierarchiaviszonyai a következők: a főrendszer a bioszféra (a környezet), amely létfenntartó rendszerként a benne élő emberi alrendszerek létét és létezésének valamennyi feltételét biztosítja. A természetbe ágyazottan, alrendszerként él a társadalom, amely egészséges kontrollt, egyensúlyt tart fenn a bioszféra és a gazdaság között. A társadalomba ágyazottan, alrendszerként működik a gazdaság, amely a teljes társadalom valódi szükségleteit és kiteljesedésének feltételeit biztosítja (Kékedy-Nagy 2019).

A jól működő ökoszisztémák jellemzője, hogy miközben a rendszer részei külön-külön is életképesek, szabályozott, együttműködésre törekvő működésük fejlődésüknek és növekedésüknek is biztonságosabb hátteret ad. A földi ökoszisztéma működését azonban ma már nem lehet részleteiben vizsgálni, hanem egységes rendszerként, az összefüggések komplexitását figyelembe véve lehet rá tekinteni. A paradigmaváltás azt is magába foglalja, hogy a fenntart-

hatóság menedzseléséhez ma már nem elég az élő rendszerek fizikai alapokon való tanulmányozása, csak a komplex társadalmi rendszerek vizsgálata vezethet eredményre (Varga 2020).

Az ENSZ által meghatározott 17 fenntartható fejlődési cél komplexitása tükrözi a fenntarthatósággal kapcsolatban felmerülő újabb paradigmaváltást, és ez a modell fejlődéséhez is hozzájárult. A célok beilleszthetők a fenntartható fejlődés három alappillérből álló modelljébe (a környezet, a társadalom és a gazdaság rendszerének egyikébe), a modell középpontjában pedig már egyértelműen az ember áll.

Fenntartható környezet, holisztikus egészségszemlélet

A fenntartható fejlődés céljai nem érhetők el abban az esetben, ha gyakori a súlyos betegség, az ugyanis akadályozza a gazdasági fejlődést és a szegénység enyhítését. Az emberek egészsége viszont nem tartható fenn egészséges környezet, egészséges fogyasztási és életmódbeli szokások, felelős egészségügyi rendszer, valamint a természeti erőforrásokkal való helyes gazdálkodás nélkül. Ugyanakkor az egészség pozitívan hat mind a gazdasági, mind a társadalmi fejlődésre. Különösen a fejlődő országokban hozzájárul a nemek közötti egyenlőség növekedéséhez, valamint a társadalmi szolidaritáshoz, de közvetlenül vagy közvetett módon hozzájárul a fenntartható fejlődés mind a 17 céljához. Következésképpen az egészség a fenntartható fejlődéshez való összetett kapcsolódása miatt, jelenleg a fenntartható fejlődés központi elemének tekinthető.

A modern orvoslás bio-, pszichoszociális szemlélete értelmében az egészség fogalma nem csupán a testi egészséget jelenti, hanem azt, hogy a három rendszer – a szociális, a pszichológiai és az élettani – állandó, folyamatos kölcsönhatásban van egymással. Az elmúlt évszázad hatalmas technikai eredményein alapuló biomedikális orvosi szemlélet hajlamos megfeledkezni erről az összefüggésről, annak ellenére, hogy a társadalom egészségét tudományosan csak ilyen megközelítésben vizsgálhatjuk, és a hatékony beavatkozás alapja is ez a szemlélet (Kopp–Skrabski 2000). Az Egészségügyi Világszervezet (WHO) elfogadott, jelenleg érvényes meghatározása szerint, az egészséget nem csupán a betegség hiánya, hanem a testi, szellemi, társadalmi jóllét jellemzi (Kormos 1980).

A holisztika (görög szó, jelentése: egész, ép, teljes, osztatlan) az „egészen való megismerés” mint filozófiai tudományterület elnevezése. Korunkra az analitikus szemléletmód jellemző. Ez arra a filozófiai látásmódra vezethető vissza, hogy a világ részekből áll, részekre bontható, s hogy az egész nem más, mint a részek logikusan fölépített rendje, amely matematikailag is kifejezhető.

Ez az ún. karteziánus világkép, amely óriási eredményeket hozott a tudományban és a technikában. A holisztika megközelítése az analitikus szemléletnek éppen az ellentéte: a rendszerek és folyamatok teljességére hívja fel a figyelmet. A holisztika az emberi fejlődésnek nemcsak az értelmi és szakmai oldalát figyeli, hanem a szociális, erkölcsi, esztétikai és spirituális oldalát is. A holisztikus megismerés tehát a teljességben való megismerést jelenti (Clark 1998).

A holisztikus egészségtudatossági és felelősségvállalási modell több szempontból is átfogó. Elsőként a test-lélek-szellem harmóniájából indul ki az egyén szintjén. E hármasság egységének a folyamatos egyensúlyban tartásaként, azaz pillanatnyi állapotok egymásutánjaként értelmezzük az egészségi állapotot. Másodsorban a modell holisztikus, mivel tartalmazza azokat a társadalmi tényezőket, amelyek képesek az egyéni egészséget befolyásolni, sőt abba beavatkozni is, így társadalmi determinánssá válni. Harmadrészt holisztikus, mivel integrálja a fenntartható fejlődés egészségfelfogását, azaz az egészséget a fenntartható fejlődés egyik kiindulópontjának, másrészt egyik eredményének tekinti (Juhász 2022).

A környezet és az ember összetett kapcsolatrendszerének hatására került előtérbe a közelmúltban az ökoszorongás (klímaszorongás, ökológia) jelensége. Az APA (Amerikai Pszichológiai Társaság) megfogalmazásában az ökológiai szorongás „a környezeti katasztrófától való krónikus félelem, amely az éghajlatváltozás visszavonhatatlannak tűnő hatásának megfigyeléséből, továbbá a saját és a következő generációk jövőjéért érzett aggodalomból ered” (Csányi–Kiss 2022). A jelenség megjelenési formája az enyhébb stressztől a depresszióig, poszttraumás stresszig vagy akár az öngyilkosságig terjedhet.

A klímaváltozással és az ökológiai válsággal kapcsolatban megélt érzelmek palettája rendkívül változatos. Pihkala (2022) tizenkét nagyobb érzelmi kategóriát különített el, ezek között szerepel a büntudat és a szégyen is. Az ökobüntudatot úgy határozhatjuk meg, mint a büntudat egy speciális formáját, amelyet akkor élünk át, amikor úgy véljük, hogy nem felelünk meg a személyes vagy társadalmi környezetvédelmi követelményeknek, vagy amikor környezet-szennyező tevékenységeken gondolkodunk: úgy érezzük, hogy cselekedeteinkkel vagy tévtelenségünkkel a környezeti normák ellen vétünk (Ágoston et al. 2023).

A szorongást az a reménytelen jövőkép kelti, amit a jelenlegi ökológiai helyzet fest. A kilátástalanság és a tehetetlenség érzése a környezet jövőjével kapcsolatban a klasszikus szorongásos kórkép tüneteire emlékeztet: negatív gondolatok, tehetetlenség, apátia, testi tünetek (fejfájás, szív- és érrendszeri zavarok, alvászavarok). Az egyetlen különbség a tematika egy szomorú sajátosságában rejlik: itt nem torzításokra és tévképzetekre épül a szorongás, hanem

valós tényekre, kutatási eredményekre. Kezelése emiatt sok esetben akadályba ütközik (Csányi–Kiss 2022).

Az ökoszorongás állapotának kialakulásában fontos tényező a kontroll hiánya, amit sokan éreznek a bolygó állapota és a változó éghajlat miatt. A kontroll kulcsfontosságú a túléléshez, ezért az emberek szorongást élhetnek meg olyan helyzetekben, amikor úgy érzik, hogy nem tudják azt gyakorolni. A szorongás tehát egy természetes reakció a környezeti problémák feletti személyes és kollektív kontroll alacsony szintjére. Ugyanakkor a szakemberek arra a tényre is rámutatnak, hogy ez a természetes reakció egy időben cselekvést erősítő érzelmi állapot is. Ez azt jelenti, hogy a környezet állapota miatt szorongó egyének hajlamosabbak lehetnek környezettudatos magatartást tanúsítani és olyan viselkedésformákat elsajátítani, melyekkel hozzájárulhatnak természeti környezetük állapotának javításához. A rendszerszemlélet értelmében ez a cselekvés visszahat a rendszer többi elemére, így a környezet állapotának javítása az ember testi és lelki egészségének javításához is hozzájárulhat (Ágoston et al. 2022).

A holisztikus egészség szemlélet jegyében fontos figyelembe venni, hogy akkor érhetünk el eredményeket a környezettudatosság terén – akár egyéni, akár társadalmi szinten –, ha mentális egészségünknek közben nem ártunk. Újabb tudományos-lélektani fogalomként Fajzi és Erdei (2015) a fenntartható pozitív mentális egészség jelenségét is meghatározták, ami egy olyan fenntartható viselkedésmód/életstílus, amely alapja, illetve táptalaja a pozitív mentális egészségnek is; az egyén ebben az esetben aktív szerepet vállal a személyes, környezeti és globális fenntarthatóság megteremtésében és ezzel együtt növekszik a pozitív mentális egészsége és szubjektív jólléte is. Egy egészséges mértékű stressz nagy tettekre sarkall és cselekvésre motivál, míg a túlzott szorongás gátol minket akár a legegyszerűbb cselekvésekben is (Fajzi–Erdeti 2015).

A környezettudatos viselkedést akár az egyes klímaváltozással kapcsolatos negatív érzelmek is pozitív irányba befolyásolhatják. Kutatási eredmények mutatnak rá, hogy az ökobüntudat, a jövőfókuszú időperspektíva, valamint a problémaközpontú megküzdés motiváló hatással bírnak a környezettudatos viselkedésformák kialakulására (Ágoston et al. 2023).

Összefoglaló

Tanulmányunk céljaként azt a törekvést fogalmaztuk meg, hogy végigkövetjük a fenntarthatóság fogalmának és modelljének fejlődését a vonatkozó paradigmaváltások mentén. Legfontosabb következtetésünk az általunk vizs-

gált szakirodalommal összhangban, hogy az emberiség jelenlegi legnagyobb kihívása annak elkerülése, hogy a civilizáció működése során ne változtassa meg természeti környezetét olyan mértékben, hogy ezek a változások magának a civilizációnak a létét, fenntarthatóságát fenyegezzék.

A világról fenntartható módon gondoskodni csak tudatos, a környezet, a gazdaság és a társadalom összefüggéseit, a problémákat ismerő és azok megoldásáért cselekvő emberek képesek. A fenntartható életmód szükségességének a felismerése és megvalósítása az emberek viselkedésétől függ, az pedig az értékekre, erkölcsi normákra alapozott. A helyes *értékrend* kialakítása a környezeti nevelés kiemelt feladata. Megalapozza viszonyulásainkat, cselekedeteinket. Rávilágít környezetünk *összettségére és összefüggéseire*, a legkisebb elem fontosságára.

Az emberi fejlődés útja az önzés felől az együttműködésen át a globális felelősségvállalásig terjed. Az egyén az én felől a mi (család, közösség, szomszédság) felé halad, majd ezen túlmutatva megérkezik az őt körülvevő társadalomhoz és az ennek teret adó élő természethez. Az együttműködés, összefogás gyakorlása nemcsak más hasznára, hanem saját egészségünk, testi, lelki, érzelmi, szellemi létünk épülésére is szolgál.

A problémák megoldása nem technikai jellegű feladat, inkább az ember és környezetének viszonyrendszerét kell átértékelnünk, szemléletet, megközelítéseket, helyes értékeket kell létrehozunk a fenntartható emberi élet elérése érdekében.

Az emberi civilizáció kialakulásának és fennmaradásának kulcsa az emberiségnek az a képessége, hogy nemzedékről nemzedékre képes növelni tudását és így a környezethez való alkalmazkodóképességét is. Vagyis a nevelés, a tapasztalatok nemzedékek közti átadása kulcsszerepet játszik az emberiség sikerében.

A fenntarthatóságra nevelés lehet a kulcsa annak, hogy az ember megtanulja a jövő nemzedékeit úgy felnevelni, hogy felismerjék az emberi tevékenységek objektív korlátait; a korlátokon belül pedig olyan társadalmi működésmódokat kellene kialakítani, amelyek minden ember számára emberhez méltó életet biztosítanak.

Irodalom

Ágoston Csilla – Nagy Bence – Nesztor Anna – Varga Attila – Demetrovics Zsolt. 2023. „Ej, ráérünk arra még?” – Az időperspektíva, az ökobüntudat, a megküzdés, a jövőre vonatkozó tervek és a környezettudatos cselekvés közötti összefüggések vizsgálata magyar serdülők körében. *Magyar Pszichológiai Szemle* 78 (4): 605–624. <https://doi.org/10.1556/0016.2023.00071>

Ágoston Csilla – Urbán Róbert – Nagy Bence – Benedek Csaba – Kóváry Zoltán – Kovács Kristóf – Varga Attila – Düll Andrea – Mónus Ferenc – Shaw, Carrie A.

- Demetrovics Zsolt. 2022. The psychological consequences of the ecological crisis: Three new questionnaires to assess eco-anxiety, eco-guilt, and ecological grief. *Climate Risk Management* 2022 (37): 100441. <https://doi.org/10.1016/j.crm.2022.100441>
- Bándi Gyula. 2021. Emberi Jogok Európai Egyezménye, a Szociális Karta és a környezeti jogok. *Acta Humana* 9 (2): 179–206. <https://doi.org/10.32566/ah.2021.2.8>
- Bartus Gábor. 2013. A fenntartható fejlődés fogalom értelmezésének hatása az indikátorok kiválasztására. *Statistikai Szemle* 91 (8–9): 842–869. <https://shorturl.at/c588R> (2024. szept. 4.)
- Clark, Edward. 1998. Holisztikus nevelés: a teljesség keresése. In Pukánszky Béla – Zsolnai Anikó szerk. *Pedagógiák az ezredfordulón*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Csányi Gergely – Kiss Kata Dóra. 2022. Klímaszorongás vagy ökoaggodalom?: Egy radikális ökopszichológia felé. *Fordulat* 15 (31): 151–181. <https://shorturl.at/uRrD1> (2024. szept. 4.)
- Fajzi György – Erdei Sabine. 2015. Fenntartható pozitív mentális egészség: A pozitív mentális egészség kibontakoztatása a fenntartható gondolkodásmód és viselkedés keretében. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 16 (1): 55–92. <https://doi.org/10.1556/Mental.16.2015.1.3>
- Faragó Tibor. 2015. *A fenntartható fejlődés új ENSZ-programja*. Magyar ENSZ Társaság. <https://shorturl.at/35c5H> (2024. szept. 4.)
- Gulyás Magda – Varga Attila. 2009. *A környezeti attitűdtől a minőségi kritériumokig*. Budapest: Oktatókutató és Fejlesztő Intézet. <http://bit.ly/1UALXh7> (2024. szept. 4.)
- Gyulai István. 2012. *A fenntartható fejlődés*. Miskolc: Ökológiai Intézet, Fenntartható Fejlődésért Alapítvány.
- Hajnal Klára. 2019. Bevezetés a társadalomföldrajz világába. In Pirisi Gábor – Trócsányi András szerk. *Általános társadalom- és gazdaságföldrajz*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Havas Péter. 1998. *A környezeti neveléstől a fenntarthatóság pedagógiájáig*. <https://shorturl.at/XebcN> (2024. szept. 4.)
- Havas Péter – Varga Attila. 2005. A fenntartható fejlődés iskoláinak kialakítása. *Új Pedagógiai Szemle* 55 (12): 45–64. <https://shorturl.at/Uj4pM> (2024. szept. 4.)
- Horváth Tamás. 2017. Épületenergetikai szabályozásunk körvonalai és előzményei. *Magyar Építőipar* 67 (5): 156–165. <https://doi.org/10.17168/MEIP.2017.67.156>
- Juhász Annamária. 2022. A modern kori egészségtudatosság, avagy mit is értünk ma holisztikán? *Recreation* 12 (3): 30–33. <https://10.21486/recreation.2022.12.3.5>
- Kékedy-Nagy László. 2019. Fenntartható fejlődés a 21. században. *Művelődés* 72 (11): 28–31. <https://shorturl.at/ZN8Fa> (2024. szept. 4.)
- Kerényi Attila. 2003. *Környezettan: Természet és társadalom – globális szempontból*. Budapest: Mezőgazda.

- Kolnhofer-Derecskei Anita – Reicher Regina Zsuzsánna – Hauber György – Majláth Melinda. 2022. A fenntartható fejlődés fogalmának hétköznapi értelmezése és összevetése a tudományos definícióval. *Journal of Economy & Society* 15 (33): 35–63. <https://doi.org/10.21637/GT.2022.3.02>
- Kopnina, Helen. 2011. Kids and cars: Environmental attitudes in children. *Transport Policy* 18 (4): 573–578. <https://10.1016/j.tranpol.2011.01.013>
- Kopp Mária – Skrabski Árpád. 2000. Pszichoszociális tényezők és egészségi állapot. *Demográfia* 43 (2–3): 252–278. <https://shorturl.at/DDowE> (2024. szept. 4.)
- Kormos Sándor. 1980. *Egészségnevelés és közművelődés*. Budapest: Medicina Könyvkiadó.
- Láng István. 2002. *Környezet- és természetvédelmi lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lányi András. 2007. *A globalizáció folyamata*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Major Lenke. 2012. A környezeti nevelés szerepe a környezettudatos magatartás formálásában. *Iskolakultúra* 22 (9): 67–79.
- Major Lenke. 2019. *A fenntarthatóság pedagógiája*. Szabadka: Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar.
- Major Lenke – Grabovac Beáta – Námesztovszki Zsolt. 2023. Komplex fenntartható fejlődési műhely hatásvizsgálata egyetemi hallgatók körében. Évkönyv: *Tanulmánygyűjtemény*. Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka 18 (1): 82–95. https://doi.org/10.18485/uns_evkonyv.2023.7
- Mayer, Adam. 2013. Education and the environment: an international study. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology* 20 (6): 512–519.
- Németh Gáborné Doktor Andrea. 2008. A fenntartható fejlődés koncepciója. *Új Pedagógiai Szemle* 58 (10): 3–16.
- Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács. 2010. *A Nemzeti Fenntartható Fejlődési Tanács jelentése a magyar társadalomnak*. <http://www.nfft.hu/> (2024. szept. 4.)
- Niklanović, Mirjana – Miljanović, Tomka. 2008. Doprinos nastave biologije u edukaciji u oblasti ekologije i zaštite životne sredine. *Pedagoška stvarnost* 54 (5–6): 498–508.
- Pihkala, Panu. 2022. Toward a taxonomy of climate emotions. *Frontiers in Climate* (3): 738154. <https://doi.org/10.3389/fclim.2021.738154>
- Simonyi Péter – Zsótér Brigitta. 2020. A fenntartható fejlődés, a fenntarthatóság értelmezési kérdései a megvalósítás érdekében. *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok* 15 (1–2): 55–67. <https://10.14232/jtgf.2020.1-2.55-67>
- Turchany, Guy – Beranek László – Füleký Károly – Magyar Beck István – Turcsányi Károly. 2004. A fenntartható fejlődés: mítosz vagy valóság? *Valóság* 47 (6): 1–18.
- UNESCO. 1975. The Belgrade Charter: A global framework for environmental education. *UNESCO-UNEP Environmental Education Newsletter* 1 (1–2): 1–10. <https://shorturl.at/DVFcP> (2024. szept. 4.)
- UNESCO. 1978. *Final report: Intergovernmental conference on environmental education*. Organized by UNESCO in cooperation with UNEP, Tbilisi, USSR, 14–26 October 1977. <http://bit.ly/1RpqqqX> (2024. szept. 4.)

- UNESCO. 2005. *United Nations Decade of Education for Sustainable Development 2005–2014* <http://bit.ly/1TVqeQo> (2024. szept. 4.)
- United Nations. 2015. *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. <http://bit.ly/1Epf648> (2024. szept. 4.)
- Vaidya, Ashma – Mayer, Audrey L. 2013. Use of the participatory approach to develop sustainability assessments for natural resource management. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology* 21 (4): 369–379. <https://doi.org/10.1080/13504509.2013.868376>
- Varga Attila. 2020. *A fenntarthatóságra nevelés elméleti alapjai és egész intézményes megközelítése*. Habilitációs dolgozat – Tanulmánykötet. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. <https://10.13140/RG.2.2.29737.93286>
- Varga Attila – Czippán Katalin – Benedict, Faye. 2011. Az iskolák társadalmi szerepvállalása a fenntartható fejlődésért. *Új Pedagógiai Szemle* 61 (1–5): 259–267. <https://shorturl.at/EslQI> (2024. szept. 4.)
- Vöcsei Katalin – Varga Attila – Horváth Dániel – Simoes de Carvalho, Graça. 2008. A pedagógusok és pedagógusjelöltek környezeti attitűdjei. *Új Pedagógiai Szemle* 58 (2): 61–75.
- World Commission on Environment and Development. 1987. *Our Common Future: The Brundtland Report*. Oxford: Oxford University Press. <http://bit.ly/1bZJgwk> (2024. szept. 4.)
- Zsóka Ágnes – Marjainé Szerényi Zsuzsanna – Széchy Anna – Kocsis Tamás. 2013. Greening due to environmental education?: Environmental knowledge, attitudes, consumer behavior and everyday pro-environmental activities of Hungarian high school and university students. *Journal of Cleaner Production* (48): 126–138. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2012.11.030>

DEVELOPMENT OF PARADIGMS IN SUSTAINABILITY

Conceptual shifts from environmental protection to eco-stress

The terms sustainable development, sustainability, and environmental awareness are well-known and widely used terms nowadays. The original meaning of sustainable development formulated by the UN in 1987 and the theoretical models based on it have been rewritten in many cases up to the present day. The history of sustainability began with the development of the concept of environmental protection. Alongside the continuous development, the term sustainable development was coined, which was a precondition for a complex understanding of the environment and a holistic approach to health, which was followed by the concept of sustainable health. The publication tries to follow the process of the formation and development of concepts, perceptions, and models built around sustainability. The study aims to interpret the fundamental essence of sustainable development on a theoretical level as the

most accepted direction of development nowadays. The work wishes to present the roots that determine the theories related to sustainable development and the social activities connected to them.

Keywords: environmental protection, sustainability, complex understanding of the environment, holistic view of health

RAZVOJ PARADIGMI U ODRŽIVOSTI

Konceptualni pomaci sa zaštite životne sredine na ekostres

Održivi razvoj, održivost i ekološka svest su danas dobro poznati i široko korišćeni termini. Originalna definicija održivog razvoja, koju su Ujedinjene nacije formulisale 1987. godine, i teorijski modeli zasnovani na njoj do danas su u mnogim slučajevima modifikovani. Istorija održivosti počela je razvojem koncepta zaštite životne sredine. Na liniji kontinuiranog razvoja usledio je pojam održivog razvoja, koji uključuje kompleksno poimanje životne sredine i holistički pristup zdravlju, a potom se pojavio i koncept održivog zdravlja. Publikacija pokušava da prati proces formiranja i razvoja koncepta, percepciju i modele izgrađene oko održivosti. Studija ima za cilj da na teorijskom nivou tumači fundamentalnu suštinu održivog razvoja, kao najprihvaćenijeg pravca razvoja u današnje vreme. Cilj rada je da predstavi korene, koji određuju teorije usmerene ka održivom razvoju i društvene aktivnosti povezane sa njima.

Ključne reči: zaštita životne sredine, održivost, kompleksno poimanje životne sredine, holističko shvatanje zdravlja

A kézirat beérkezésének ideje: 2024. szept. 1.

Közlésre elfogadva: 2024. okt. 10.